

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ТРОЯН С.С.

**ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ
НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ**

Характеризуються наявні зараз у розпорядженні істориків оригінальні й опубліковані архівні матеріали, документальні збірники, особисте листування і політична кореспонденція з історії колоніальної політики Німеччини.

Проблеми ідеології і практики німецького колоніалізму другої половини ХІХ - початку ХХ ст. та їх взаємовпливів і взаємозв'язків із "світовою політикою" не належать до числа модних, кон'юнктурних. Тому під час їх вирішення вимагається особлива ретельність дослідження, здатна зацікавити читачів глибиною наукового аналізу, використанням і ретельним опрацюванням великого комплексу різнопланових документів і матеріалів, критичним переосмисленням праць, написаних представниками різних наукових напрямків і шкіл.

У першу чергу звернемо увагу на архівні документи німецького міністерства колоній, які зберігаються в Центральному державному архіві м.Потсдам. У часи кайзера Вільгельма II (1888-1918) про їх використання не могло бути і мови через встановлений термін давності. У період Веймарської республіки і фашизму дослідженням історії німецького колоніалізму цікавилися мало, оскільки боялися, що це може завадити вимозі про повернення колоній Німеччині. Після закінчення Другої світової війни найважливіші архівні фонди були вивезені союзниками, зокрема матеріали міністерства колоній потрапили до Москви. У 1955 р. Радянський Союз повернув понад 140 тис. архівних справ, і серед них - німецького міністерства колоній¹. З того часу вони зберігаються в архіві м.Потсдам і є доступними для дослідників. У справах міністерства колоній в основному знаходяться неопубліковані матеріали, частина яких була використана німецьким істориком Х.Дрекслером².

Слід також мати на увазі, що велика кількість документів імперського міністерства колоній, міністерства закордонних справ, імперської канцелярії, рейхстагу, колоніальних товариств і колоніальної адміністрації були зняті на мікроплівки працівниками Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) у Москві, де вони зберігаються зараз. Їх використання і аналіз дає унікальну можливість на основі оригінальних матеріалів розкрити всю складність і багатогранність завершального етапу формування ідеології німецького колоніалізму у 80-90-х рр. ХІХ ст. Вони містять чимало відомостей з питань історії німецького колоніалізму, планів створення "Великої Німеччини" та їх ідеологічного забезпечення, політичної боротьби у німецькому рейхстазі й суспільстві навколо колоніальних проблем.

Слід також відзначити неопубліковані матеріали вже згаданого АЗПІ, Центрального державного військово-історичного архіву Російської Федерації (ЦДВІА РФ) і Російського центру зберігання і використання документів новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Їх значення для дослідження німецької колоніальної проблематики полягає у наступному:

Троян Сергій Станіславович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

1) у фондах “*Канцелярії МЗС*”, “*Посольства у Берліні*” і “*2-ї газетної експедиції*” АЗПРІ були свого часу виявлені і введені до наукового обігу документи, які раніше не використовувалися істориками при дослідженні процесу формування ідеології німецького колоніалізму. Прикладом можуть бути проект невідомого автора про створення “*Великої Німеччини*”, який датується другою половиною 70-х рр. XIX ст., а також донесення російського дипломата П.А.Капніста з Берліна про мету, завдання і позицію Німеччини на міжнародній конференції з приводу поділу Конго;

2) статистичні дані про німецьку еміграцію 20-90-х рр. XIX ст. і колонізацію земель у Новому Світі з фонду “*Німеччина*” ЦДІА РФ дозволили доповнити картину ідеологічної підготовки німецької колоніальної політики;

3) вивчення документів з фондів К.Лібкнехта і А.Бебеля, які знаходяться у Російському центрі зберігання і використання документів новітньої історії, дає можливість поглибити і аргументувати ряд положень і висновків щодо ставлення німецьких соціал-демократів до колоніальної політики кайзерівської Німеччини у 1884-1900 рр., а також проаналізувати значення антиколоніальної лінії у німецькому суспільстві наприкінці XIX ст.

Низка сюжетів з історії німецького колоніалізму, зокрема пов’язаних з питаннями колонізації, допомагають уточнити матеріали Центрального державного історичного архіву України у м.Київ (ЦДІА України). Особливо цікаві дані містяться у фондах “*Київського, подільського і волинського генерал-губернатора*” і “*Київського університету*”. Частина з них з науковою метою використовується вперше і дає можливість проаналізувати схожість і відмінності німецьких колонізаційних процесів у Східній Європі та за океаном.

Крім архівних матеріалів, необхідно також виділити численні документальні публікації, які більш-менш допомагають глибоко проаналізувати питання становлення і розвитку ідеології німецького колоніалізму, впливу на неї практики колоніальних анексій. Важливі дані щодо позицій різних фракцій рейхстагу, політичних партій та інших організацій, у зв’язку з німецькою колоніальною політикою в Африці й Океанії, містять стенографічні звіти засідань німецького рейхстагу³. Великий інтерес становлять дискусії у німецькому парламенті з питань державного субсидування пароплавних ліній і виділення коштів на колоніальні заходи, дебати з проблем колонізації, перспектив німецької колоніальної політики і англо-німецького колоніального суперництва. У додатках до стенографічних звітів подані “*Білі книги*” німецького уряду за різні роки, які слід розглядати як самостійне джерело⁴. На їх сторінках опубліковано низку матеріалів, що доповнюють дані інших джерел про ставлення політичних течій до колоніальної експансії Німеччини. Водночас їм властиве прагнення подати німецьку колоніальну політику у прикрашеному вигляді, завуалювати чи навіть замовчати факти пограбування, експлуатації або навіть винищення туземного населення, які часто характеризували діяльність німецьких колонізаторів на території Африки та Океанії.

Багато публікацій німецьких дипломатичних документів з’явилося у період між двома світовими війнами. Деякі з них допомагали дослідникам розкрити маловідомі аспекти історії німецького колоніалізму. Тут, безумовно, виділяється багатотомне видання “*Велика політика європейських кабінетів у 1871-1914 рр.*”⁵ Незважаючи на часто тенденційний підбір документів, ця фундаментальна публікація дає можливість вивчити зовнішньополітичну ситуацію, в якій Німеччина здійснювала свої перші колоніальні загарбання, суть англо-німецьких колоніальних суперечностей, і частково, ставлення різних груп правлячого табору до німецького колоніального проникнення

на заокеанські території, починаючи з 1884 р., а також позицію і плани уряду у сфері континентальної східної політики.

Опублікований у Лейпцигу в 1938 р. збірник *“Німецька колоніальна політика в документах”*⁶ надає відомості про колонізаційну діяльність німецьких релігійних місій, дослідження Африки німецькими мандрівниками, торговцями, місіонерами у 1801-1884 рр., колоніально-політичні виступи рейхсканцлера Отто фон Бісмарка у рейхстазі протягом 1884-1889 рр., текст Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р.

Зазначимо, що наведені публікації документів суттєво доповнюють і розширюють джерельну базу про колоніальну політику кайзерівської Німеччини порівняно з більш ранніми виданнями німецького *“Державного архіву”* і *“Щорічника німецької колоніальної політики”*⁷.

При вивченні питань історії німецького колоніалізму важливе значення має використання західно- і східноєвропейських видань документів. Вони, зрозуміло, відрізняються підходами до підбору та інтерпретації матеріалу, але у комплексі дозволяють відтворити важливі грані колоніальної діяльності німців. Так, опубліковані у ФРН матеріали з історії Німецької імперії 1870-1914 рр. і збірник документів з проблем парламентаризму та діяльності політичних партій містять статистичні дані результатів виборів у рейхстаг, наочно підтверджують зростання впливу соціал-демократичної партії в умовах дії *“виключного законодавства”*, ілюструють вплив депутатських фракцій на вибір шляхів і методів проведення колоніальної політики⁸. У західнонімецьких виданнях документів з питань політики Німеччини у 1871-1918 рр.⁹ відображені деякі аспекти політичної боротьби у зв'язку з загостренням наприкінці ХІХ ст. англо-німецьких колоніальних протиріч. Це питання, а також весь комплекс економічних і політичних інтересів Німеччини в Африці допомагають з'ясувати опубліковані в Лейпцигу і Берліні документи періоду правління рейхсканцлера Бісмарка¹⁰. У підготовленій східнонімецькими вченими публікації архівних матеріалів з історії німецького робітничого руху та соціал-демократії¹¹ зібрано багато відомостей стосовно позиції різних груп соціалістів, газети *“Соціал-демократ”*, соціал-демократичної фракції у рейхстазі у зв'язку з колоніальною політикою урядів Бісмарка, Капріві, Гогенлоє.

Важливим історичним джерелом є мемуари, спогади, особисті папери, політична кореспонденція німецьких державних діячів і колоніальних ділків досліджуваного періоду. Слід мати на увазі, що мемуари належать до особливого виду джерел, які при всій їх важливості і значимості несуть багато суб'єктивного й особистого.

Детально зупинився на питаннях формування зовнішньополітичних основ німецького колоніалізму у своїх спогадах рейхсканцлер Отто фон Бісмарк¹². При цьому сама колоніальна політика і ставлення до неї різних політичних течій у Німеччині висвітлені на їх сторінках мало. Виняток становить опис реакції Бісмарка і німецької громадськості на підписання Гельголанд-Занзібарської угоди 1890 р. Набагато детальніше і глибше внутрішні основи колоніалізму, вплив на них політичних партій, їхніх фракцій у рейхстазі, колоніальних об'єднань проаналізовані на сторінках зібрання творів Бісмарка¹³. Вміщені там матеріали допомагають розібратися у мотивації і підходах різних політичних та суспільних сил до вирішення колоніальних проблем, їхнього впливу на розвиток ідеології німецького колоніалізму.

Використання публікацій особистих паперів впливового німецького політичного діяча кінця ХІХ ст. барона Ф.Гольштейна, спогадів канцлера Х.Гогенлоє, політичної кореспонденції державного секретаря Г.Бісмарка, німецьких послів у Лондоні і Відні П.Гатцфельда і Ф.Ейленбурга¹⁴ дає можливість глибше розкрити роль різноманітних

політичних сил і соціальних верств німецького суспільства у становленні колоніальної ідеології. Особливо це стосується публікації щоденників, нотаток і значної частини переписки “сірого кардинала” барона Гольштейна, який наприкінці XIX ст. займав провідну позицію у міністерстві закордонних справ. Там міститься багато оцінок і характеристик німецької колоніальної політики, ставлення до неї політичних партій, рейхстагу і громадськості. Деякі дослідники назвали видання щоденників, особистої і дипломатичної переписки Гольштейна найважливішою подією після виходу документів “*Велика політика європейських кабінетів у 1871-1914 рр.*”¹⁵.

Шовінізмом і явними антианглійськими настроями пронизані спогади німецького мандрівника і колоніального авантюриста К.Петерса¹⁶. Він розповів про свої завоювання східноафриканських територій і показав ставлення до цього різних кіл у Німеччині та Великобританії. Петерс прямо закликав до загарбання колоній, заявляючи, що Німеччина повинна збагатитися за рахунок інших народів і отримати те, чого була позбавлена¹⁷. Тим самим всю діяльність Петерс спрямував на утвердження наступного важливого принципу ідеології німецького колоніалізму - кайзерівська Німеччина може і повинна створити власну заморську колоніальну імперію, зайняти своє “*місце під сонцем*” і відігравати провідні ролі на міжнародній арені.

Необхідно також ознайомитися з низкою робіт німецьких соціал-демократів, які допомагають прослідкувати процес формування антиколоніальної лінії у німецькому суспільстві. Окремі замітки про ставлення соціалістів до колоніальної політики є в “*Історії німецької соціал-демократії*” Ф.Мерінга¹⁸. Найдетальніше у ній висвітлено конфлікт між соціал-демократичною партією та її депутатами в рейхстазі у зв’язку з обговоренням законопроектів про державні субсидії пароплавним компаніям. Рейхстаг розглядав це питання, яке фактично прямо було пов’язане з колоніальною політикою, у 1884-1885 рр. ставлення німецьких соціалістів до колоніальної політики в кінці XIX ст. всесторонньо розкрито у виступах і промовах лідерів партії А.Бебеля і В.Лібкнехта¹⁹. Слід також відзначити статті і брошури з історії колоніальної політики К.Каутського²⁰, який був противником колоніальних загарбань і поневолення народів Азії, Африки, Америки крупними капіталістичними державами. Неабияке значення для вивчення позиції німецької соціал-демократичної партії і її парламентської фракції має обширна переписка, опублікована Міжнародним інститутом соціальної історії в Амстердамі²¹. Погляди німецьких соціалістів на питання політики та ідеології німецького колоніалізму розкриваються також у переписці К.Маркса і Ф.Енгельса з А.Бебелем, В.Лібкнехтом, К.Каутським, Е.Берштейном та іншими соціал-демократами²². Колоніально-політичні проблеми були предметом дискусій на партійних з’їздах СДНП²³.

Важливим історичним джерелом з досліджуваних проблем є преса і періодика. Характерна особливість преси полягає в тому, що вона дає можливість прослідкувати боротьбу думок, у ній міститься обширна інформація і велика кількість фактів про ставлення правлячих кіл, політичних партій і німецької громадськості до питань колоніальної політики. Велике значення цих матеріалів пояснюється і тим, що саме у пресі кожний народ проявляє свій дух, преса сприяє формуванню певних ідей, у тому числі німецька преса суттєво впливала на складання основних принципів і засад ідеології німецького колоніалізму.

З німецьких газет у першу чергу слід відзначити “*Альгемайне Цайтунг*”, яка видавалася спочатку в Аугсбурзі, а з 1 жовтня 1882 р. - у Мюнхені. Оскільки вона не була органом жодної політичної партії, то їй віддають перевагу історики різних напрямків і шкіл. Німецький історик першої третини XX ст. М.Гаген запевняв, що “*безбарвна, підкреслено-об’єктивна направленість газети більше сприяє виявленню*

рушійних сил епохи, ніж читання провідних партійних органів”²⁴. Однак при розгляді позиції “*Альгемайне Цайтунг*” з колоніального питання стає ясно, що вона прагнула стати на позицію, прийнятну для різних груп буржуазії. Перевага газети в тому, що вона має річні покажчики, які полегшують її використання як історичного джерела.

Провідну роль у колоніальній пропаганді німецької буржуазії та в підтримці колоніальної політики Бісмарка відігривала партія націонал-лібералів. Рупором цієї партії виступав її друкований орган “*Кельніше Цайтунг*”, яка відображала погляди підприємців Рейнської області - найрозвинутішої в Німеччині. Газета систематично і наполегливо проповідувала ідеї німецької колоніальної експансії. За це вона удостоїлася від противників колоніальної політики, за визнанням редакції, епітету “*колоніально-шовіністська*”²⁵.

На захист колоніальної політики Бісмарка енергійно виступила також тісно пов’язана з ним щотижнева націонал-ліберальна газета “*Гренцботен*”, яка виходила у Лейпцигу. Особливо часто вона друкувала статті таких прихильників рейхсканцлера, як співробітник міністерства закордонних справ Л.Бухер і редактор самого щотижневика Буш, а також відомого пропагандиста колоніальних загарбань барона Брюггена.

Стосовно журналів, які відображали позицію націонал-ліберальної партії, то найбільший інтерес викликає широковідомий і впливовий помісячник “*Пруссіше Ярбюхер*”. Його редактором був авторитетний історик і публіцист Г.Трейчке. Статті в журналі самого Трейчке, згадуваного барона Брюггена та інших публіцистів, політиків і колоніальних діячів з описом і аналізом поступової мобілізації “*громадської думки*” в інтересах натхненників колоніальної експансії відігравали велику роль у колоніальній пропаганді 80-90-х років XIX ст.

Не була ворожою політиці колоніальних загарбань позиція газет, які виражали інтереси консервативної партії Німеччини. Серед них слід відзначити органи консерваторів і вільних консерваторів “*Нойс Пруссіше Цайтунг*”, “*Пост*”, “*Кройццайтунг*”. На жаль, автор не мав змоги працювати в повному обсязі з підшивками цих газет за досліджуваний період. Ми змушені були задовольнитися вивченням їх позиції з колоніального питання через публікацію оригінальних матеріалів у випусках “*Європейського історичного календаря*”, який виходив під редакцією Шульгеса починаючи з 1884 р.²⁶

Позиція ще однієї правлячої партії - прогресистської - добре прослідковується шляхом дослідження матеріалів газети “*Фоссіше Цайтунг*”. Вона не поділяла надмірного натхнення “*колоніальних ентузіастів*”, але ніколи не відмовлялася підтримати заходи, “*необхідні для захисту життя і майна німців за океаном*”²⁷. Приблизно таку ж позицію займала і ліва буржуазна газета, орган південно-німецької народної партії “*Франкфуртер Цайтунг*”. Зауважимо, що розширити можливості використання німецької преси для аналізу колоніально-політичних проблем допомагають і ювілейні видання з історії названих газет²⁸. Крім того, питання політики й ідеології німецького колоніалізму знайшли також відображення на шпальтах друкованого органу католицької партії Центру газети “*Германія*”, яка прагнула уникнути докорів у відсутності патріотичних почуттів і в цілому підтримувала колоніальні заходи кайзерівської Німеччини.

Велику кількість матеріалів на колоніальні теми у 90-ті роки XIX ст. публікував орган Пангерманського союзу “*Альдойче Блеттер*”. Більшість з них спрямовані на підтримку урядової заокеанської і континентальної політики, пронизані закликами до її активізації. Пангерманці вимагали форсування програми будівництва великого

військово-морського флоту і захисту німецтва у всіх куточках світу. Для пангерманської преси особливо характерна шовіністична і антибританська спрямованість. На сторінках *"Альдойче Блеттер"* також особливо часто і голосно звучали заклики до посилення континентальної колоніальної експансії у східному напрямку. Вивчення позиції пангерманської преси з колоніального питання дозволяє значно глибше розібратися у суті, направленості і проявах геополітичних засад ідеології німецького колоніалізму, її впливі на становлення зовнішньополітичного курсу німецької *"світової політики"*.

Відмінну від названих вище газет і журналів позицію з питань німецької колоніальної політики зайняла соціал-демократична преса. Ставлення німецьких соціалістів до колоніальної експансії добре прослідковується через вивчення матеріалів, які публікували органи партії: 1) газета *"Соціал-демократ"* - з 1879 р. видавалася у Цюріху і нелегально переправлялася у Німеччину; 2) робітнича газета *"Берлінер Фольксблатт"*, яка виходила в Берліні з 30 березня 1884 р. і пізніше була перетворена на центральний орган соціал-демократичної партії, газету *"Форвертс"*; 3) *"Нойе Цайт"* - щотижневий теоретичний журнал, який видавався у Штутгарті з 1883 р.

Обширний матеріал з цілого комплексу ідеологічних проблем німецького колоніалізму міститься також у пресі інших країн. Виділяються тут особливо британські і російські газети та журнали. Серед англійських видань у першу чергу треба відзначити орган лондонського Сіті журнал *"Економіст"* і найвпливовішу британську газету *"Таймс"*. Зрозуміло, що на противагу німецькій пресі вони часто носили яскраво виражений антинімецький і джінгоїстський (джінгоїзм - крайня форма англійського шовінізму) характер.

Окремо слід зупинитися на аналізі російської преси досліджуваного періоду. Серед усього її розмаїття виділимо лише найголовніші видання, які приділяли багато уваги колоніальній тематиці, систематизувавши їх у три основні напрямки: консервативний (газета *"Новое время"* і журнал *"Русский вестник"*), буржуазно-ліберальний (газета *"Неделя"*, журнали *"Русская мысль"* і *"Вестник Европы"*), офіційно-урядовий або поміркований (газети *"Правительственный вестник"* і *"Московские ведомости"*). Кожний з названих напрямків включав низку відтінків, спостерігалися випадки, коли збігалися оцінки і погляди авторів матеріалів преси різних напрямків. Однак у своїх принципових оцінках подій три названі напрямки були досить автономні та незалежні у характеристиці сучасної їм колоніальної політики Німеччини й інших держав. Фундаментальні статті з проблем колоніалізму вміщувалися, як правило, у *"товстих журналах"* і належали перу найбільш відомих та авторитетних авторів. У зв'язку з цим вони відрізнялися серйозним аргументованим підходом, розрахованим на освічену публіку, перш за все інтелігенцію.

Російська преса, незважаючи на своє підцензурне становище, прекрасно справлялася з головним прямим обов'язком - бути повноцінним кваліфікованим інформатором російського суспільства, у тому числі з питань зовнішньої та колоніальної політики. Перш за все звертає на себе увагу високий ступінь обізнаності російської преси, яка практично ні в чому не поступалася німецькій та британській. Здавалося, не існувало жодного питання міжнародного життя, яке не було б повністю і всебічно висвітлено. Характерна для російської преси також велика кількість точок зору, причому дискусії велися не тільки між виданнями різних напрямків, але й між авторами і співробітниками одного видання. Звичайно, висловлювалися найрізноманітніші точки зору - від крайніх правих до крайніх лівих - стосовно всіх питань міжнародного життя, серед яких не останнє місце займали ідеологічні та політичні аспекти німецького колоніалізму.

Високий ступінь інформованості, оперативності, полемічності російської періодичної преси пояснюється тим, що вона використовувала кілька джерел зовнішньополітичної інформації: різного роду офіційні урядові документи; телеграми РТА, ПТА і зарубіжних інформаційних агентств; матеріали зарубіжних газет і журналів; повідомлення як постійних, так і випадкових власних кореспондентів. Використовуючи в комплексі всі чотири групи джерел, російські журналісти мали можливість повідомляти своїм читачам повноцінну інформацію, що стосується також колоніальної політики Німеччини, діяльності колоніальних товариств і союзів, реакції інших держав на кроки німецького керівництва в колоніальній сфері.

Джерелом з досліджуваної теми є обширна наукова і публіцистична література даного періоду, тісно зв'язані з нею роботи німецьких економістів Ф.Ліста і В.Ропера, історика і публіциста Г.Трейчке, брошура місіонера Ф.Фабрі, якого західні історики називають "ідеологом німецького колоніалізму"²⁹, а також книга французького економіста П.Леруа-Больє "Про колонізацію у сучасних народів", яка справила великий вплив на розвиток колоніальної пропаганди в Німеччині³⁰. Ідеї цих та інших ідеологів німецькі публіцисти, учені, політики розвивали і пристосовували до інтересів колоніальної політики не лише під час, але задовго до перших колоніальних загарбань Німеччини. У їх пропаганді німецька публіцистика 70-90-х рр. XIX ст. відіграла значну роль.

Публіцистика - це своєрідна "література поглядів", оскільки вона не тільки висвітлює і розкриває суть подій, але й намагається виявити їх причини і визначити можливі наслідки. Тому вона містить обширний і дуже цікавий за змістом матеріал для дослідження. У пошуку і підборі публіцистичних творів полегшують роботу друковані каталоги бібліотеки Німецького колоніального союзу, які зберігаються у фондах Російської державної бібліотеки та Інституту наукової інформації з суспільних наук (м.Москва)³¹. Вони дозволяють використовувати публіцистику в тому об'ємі, який відповідає її ролі у колоніальній пропаганді в Німеччині й впливу на формування ідеології німецького колоніалізму та різноманітних зовнішньополітичних ідей, концепцій, доктрин.

Загалом, наявні зараз у розпорядженні істориків оригінальні й опубліковані архівні матеріали, документальні збірники, особиста переписка і політична кореспонденція з історії колоніальної політики Німеччини дають можливість об'єктивно і глибоко вивчити проблеми становлення і розвитку ідеології та практики німецького колоніалізму в другій половині XIX - на початку XX ст., їх тісного зв'язку з різними аспектами "світової" політики кайзерівської Німеччини.

¹Lötske H. Die Bedeutung der von der Sowjetunion Übergebenen Archivbestände für die deutsche Geschichtsforschung // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - 1955. - Jg.3. - S.775.

²Див.: Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884-1915 / Пер. с нем. - М., 1987.

³Stenographische Berichte Über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. - В., 1871 (weiter - Reichstag).

⁴Angra Pequena: Sammlung von Aktenstücken, betreffend die Unterstellung des Gebiete von Angra Pequena unter den Schutz seiner Mejestät des Kaisers. - В., 1884; Reichstag. Anlagen. - В., 1885.

⁵Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1-40. - В., 1922-1927 (weiter - GP).

⁶Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten: Gedanken und Gestalten aus den letzten fünfzig Jahren. - Lpz., 1938.

⁷Das Staatsarchiv: Sammlung der offizielle Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Bd.43-44. - Hamburg, 1884; Jahrbuch der deutschen Kolonialpolitik: Aktenstücke der deutschen Kolonialpolitik. Bd.1, 3. - Lpz., 1885-1890.

⁸Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reiche I. Bd.3/1. - Düsseldorf, 1966; Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914. 2. Aufl. - München, 1975.

⁹Bismarck und die preussisch-deutsche Politik. 1871-1890. 2. Aufl. - München, 1973; Unter Wilhelm II, 1890-1918. - Darmstadt, 1982.

¹⁰Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart: Ein Quellenwerk für die politische Bildung und staatsbürgerliche Erziehung: In 8 Bde. - B., 1951-1954; Handbuch der Verträge 1871-1964: Verträge und andere Dokumente aus der Geschichte der internationalen Beziehungen. - B., 1968; Bismarck O. Dokumente seines Lebens, 1815-1898. - Lpz., 1986.

¹¹Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: In 8 Bde. Bd. 3/1-2. B., 1956; Gemkow G. Dokumente des Kampfes des deutschen Sozialdemokratie gegen Bismarckskolonialpolitik und gegen den Rechtsopportunisten in den Jahren 1884/85 // Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. - 1959. - N2. - S.350-368; Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. - Bd.3. - B., 1974; Im Kampf um den revolutionären Charakter der proletarischen Partei: Briefe führender deutschen Arbeiterfunktionäre, Dezember 1884 bis Juli 1885. - B., 1977.

¹²Бисмарк О. Мысли и воспоминания. - В 3-х т. / Пер. с нем. - М., 1940-1941.

¹³Bismarck O. Die gesammelten Werke: In 15 Bde. - B., 1924-1933.

¹⁴Гоженлое Х. Мемуары / Пер. с нем. - М., 1907; Hohenlohe-Schillingsfürst Ch. Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit. - Stuttgart-B., 1931; Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde. - Göttingen, 1956-1963; Bismarck H. Aus seiner politischen Privatkorespondenz. - Göttingen, 1964; Eulenburg-Hertefeld Ph. Politische Korrespondenz. Bd.1. - Boppard am Rhein, 1976.

¹⁵Rassow P. Die Stellung Deutschlands im Kreise der Großen Mächte 1887-1890. - Mainz, 1959. - S.19.

¹⁶Peters K. Die deutsche Emin-Pascha Expedition. - München-Lpz., 1891; Idem. Wie Deutsch-Ostafrika entstand. - Lpz., 1912; Idem. Gesammelte Schriften. - Bd. 1-3. - München-B., 1941.

¹⁷Peters K. Gesammelte Schriften. - Bd.3. - S.282.

¹⁸Меринг Ф. История германской социал-демократии. - В 4-х т. / Пер. с нем. - М., 1921.

¹⁹Bebel A. Ausgewählte Reden und Schriften: In 2 Bde. - B., 1970-1978; Liebknecht W. Gegen Militarismus und Eroberungskrieg: Aus Schriften und Reden. - B., 1986.

²⁰Каутский К. Колониальная политика в прошлом и настоящем / Пер. с нем. - СПб., 1900; Kautsky K. Sozialismus und Kolonialpolitik: Eine Auseinandersetzung. - B., 1907.

²¹Archiv der Internationalen Instituts für Sozialgeschichte. - Amsterdam, 1970.

²²Briefe und Auszüge von J.Ph.Becker, J.Dietzgen, F.Engels, K.Marx u.a. an P.A. Sorge und andere. - Stuttgart, 1921; Die Briefe von F.Engels an E.Bernstein. - B., 1925; Marx K. Briefe an A.Bebel, W.Liebknecht, K.Kautsky und andere. - Teil I. - V. - L., 1933; Engels F. Briefwechsel mit K.Kautsky. - Wien, 1955; Engels F. Briefe an Bebel, - B., 1958; Liebknecht W. Briefwechsel mit K.Marx und F.Engels. - The Hague, 1963; Bebel A. Briefwechsel mit F.Engels. - L.-The Hague-P., 1965; Liebknecht W. Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten: In 2 Bde. - Assen, 1973.

²³Protokoll über die Verhandlungen des Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Protokolle über der Kongresses der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei. - B.-Lpz., 1870 und weiter.

²⁴Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. - Stuttgart-B., 1923. - S.VII.

²⁵Kölnische Zeitung. - 22.07.1885.

²⁶Europäischer Geschichtskalender. Bd.26-31. - Nordlingen-München, 1884-1890.

²⁷Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke aus drei Jahrhunderte. - B., 1904. - S.172.

²⁸Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke aus drei Jahrhunderte; Geschichte der Frankfurter Zeitung 1856 bis 1906. - F.a.M., 1906.

²⁹Bade K.J. Imperialismus und Kolonialmission: kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium. - Wiesbaden, 1982. - S.104.

³⁰List F. Das national System der politischen Ökonomie. 7.Aufl. - Stuttgart, 1983; Roscher W. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 2.Aufl. - Lpz.-Heidelberg, 1956; Roscher W., Jannasch R. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. - Lpz., 1885; Treitschke H. Das Deutsche Ordensland Preussen. - Lpz., 1862; Idem. Zehn Jahre deutschen Kämpfe. - B., 1913; Leroy-Beaulieu P. De la colonisation chez les peuples modernes. - P., 1874; Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien? - Gotha, 1879.

³¹Brose M. Die deutsche Kolonialliteratur von 1884-1895, 1898-1902,1904. - B., 1897, 1900-1905.

There are examined original and published archival materials, documents, personal and political letters concerning history of German colonial policy.

Отримано 24.12.2006.